

УДК 34 (3/9) «9-14»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.3>

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ СВОБОДИ В УКРАЇНІ (IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Богатюк О.В.,
*здобувачка ступеня «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-9262-2653*

Богатюк О.В. Еволюція ідеї свободи в Україні (IX – перша половина XIV ст.).

Стаття присвячена дослідженню ідеї свободи як загального принципу права в Україні протягом IX – першої половини XIV ст.

Авторка наголошує, що прагнення до свободи є ментальною особливістю українців, а ідея свободи визначала зміст світогляду української нації. У ньому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. Ідеали свободи лягли в основу українського звичаєвого права. Правовий звичай, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема. Концепт свободи в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя», тому його сприйняття відбувалося через протиставлення волі та неволі.

Авторка робить висновок, що після виникнення держави у IX ст. принципи та норми звичаєвого права склали основу писемних форм права, виняткове місце серед яких належить Руській Правді. Зміст ідеї свободи полягав у тому, що статус свободи впливав на поділ населення; правові норми Руської Правди визначали обсяг прав і свобод фізичних осіб усіх суспільних верств, у тому числі іноземців. За означеного періоду почався процес становлення права на свободу підприємницької діяльності, однак щодо окремих суспільних верств (купців, ремісників, лихварів та торговців). У випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором підприємець-боржник за певних обставин міг втратити особисту свободу.

Акцентується увага на цінностях свободи, які утверджувалися шляхом формування основ права на свободу віросповідання: законодавчі новели не містили нормативних положень щодо прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань. Зосереджується увага на праві на свободу пересування, правосуб'єктності жінки, а також на відсутності у системі давньоукраїнського права такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину).

Ключові слова: середньовічна держава (Київська Русь, Україна-Русь), принципи права, верховенство права, свобода, форми (джерела) права, звичаєве право, Руська Правда, християнство, права і свободи людини (особи), соціальна цінність, рівність прав.

Bohatiuk O.V. The evolution of the idea of freedom in Ukraine (9 - first half of the 14th century).

The article is devoted to the study of the idea of freedom as a general principle of law in Ukraine during the 9th – first half of the 14th century.

The author emphasizes that the desire for freedom is a mental feature of Ukrainians, and the idea of freedom determined the content of the worldview of the Ukrainian nation. It reflected a person's attitude to the surrounding reality, formed beliefs, ideals, principles of being and value orientations. The ideals of freedom formed the basis of Ukrainian customary law. Legal custom, based on natural-law ideas and values, determined the scope of freedom for both the community as a whole and each member of society in particular. The concept of freedom in the Ukrainian legal tradition was transmitted through the perception of such categories as "liberty" and "slavery", therefore its perception took place through the opposition of liberty and slavery.

The author concludes that after the emergence of the state in the 9th century. The principles and norms of customary law formed the basis of written forms of law, among which the Ruska Pravda occupies an exceptional place. The content of the idea of freedom was that the status of freedom influenced the division of the population; the legal norms of the Ruska Pravda determined the scope of rights and freedoms of individuals of all social classes, including foreigners. During the specified period, the process of forming the right to freedom of entrepreneurial activity began, however, with respect to certain social classes (merchants, artisans, moneylenders and traders). In the event of the impossibility of fulfilling debt obligations to the creditor, the debtor entrepreneur could, under certain circumstances, lose personal freedom.

The emphasis is on the values of freedom, which were affirmed by forming the foundations of the right to freedom of religion: the legislative novelties did not contain regulatory provisions on direct or indirect restrictions on rights or the establishment of privileges on the basis of religious beliefs. The focus is on the right to freedom of movement, legal personality of women, as well as the absence in the system of ancient Ukrainian law of such a type of criminal punishment as restriction or deprivation of liberty (in fact, restriction or deprivation of personal freedom) for a certain period for committing a criminal offense (crime).

Key words: medieval state (Kyiv Rus, Ukraine-Rus), principles of law, rule of law, freedom, forms (sources) of law, customary law, Ruska Pravda, Christianity, human (individual) rights and freedoms, social value, equality of rights.

Постановка проблеми. Принципи права як соціальне явище беззаперечно є наслідком людської діяльності, а процес їх становлення та розвитку обумовлювався відповідними потребами суспільного розвитку. За словами М.І. Козюбри загальні принципи права – це «вираження узагальненого правового досвіду та правових тенденцій, що розвиваються в глибинах нормативно розвиненого суспільного життя» [5, с. 67]. Одним із таких принципів є принцип свободи.

Сучасні дослідники єдині у твердженні, що свобода є конститутивним правовим принципом, а право цілеспрямовано втілює ідею свободи як у своїх принципах, так і в інститутах. На переконання С.П. Погребняка «свобода – це основоположний принцип права, який передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій» [11, с. 697]. Разом із справедливістю, рівністю та гуманізмом свобода розглядається як один із загальнолюдських вимірів права. Отже, ідея права неможлива без наявної ідеї свободи, тому власне зміст принципу свободи з характерними інструментами дозволів і заборон (т. зв. «межами свободи») відрізняється у різних історичних епохах і повсякчас підтверджує історичний характер становлення та розвитку усіх без винятку принципів права, враховуючи їх діалектичну взаємозалежність та взаємообумовленість. Відтак актуальним у цьому зв'язку вбачається звернення до історико-правової спадщини українського народу у світлі дослідження генези ідеї свободи як загального принципу права на українських теренах протягом IX – першої половини XIV ст.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Становлення та розвиток принципів права загалом на теренах середньовічної України не було спеціальним предметом дослідження, однак окремі аспекти проблеми досліджували Я. Бондарчук, Є. Грищенко, М. Козюбра, С. Кудін, О. Мартинюк, М. Мірошниченко, С. Погребняк, С. Сливка, А. Шевцова, О. Шевченко та інші.

Метою статті є дослідження еволюції ідеї свободи як загального принципу права в Україні протягом IX – першої половини XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечними уявляються твердження учених, що середньовічному праву була притаманна станова нерівність, яка безпосередньо визначала правовий статус або становище особи у тому чи іншому феодальному суспільстві, а відтак ідеї щодо свободи та рівності не могли однаковим чином поширюватися на усіх, оскільки це не відповідало інтересам насамперед феодального істеблішменту [8, с. 12]. Водночас європейська середньовічна модель феодалізму у контексті цілісної картини історичного розвитку визнається прогресивною та динамічною порівняно із її «східними аналогами» [14, с. 24]. Доволі слушну думку з цього приводу висловив О.О. Шевченко, який наголошував, що саме за середньовічної доби у державах Заходу відбулося становлення та розвиток поняття «свободи» у «повному (фактично – комплексному – примітка наша – О.Б.) розумінні цього слова, що містило поняття як особистої (свободи від держави), так і соціальної свободи людини <...> проте свобода людини є поняттям відносним,

адже абсолютної свободи не існує» [6, с. 6-7]. Відзначимо, що навіть у межах одного континенту на територіях різних державних утворень і у різні часові проміжки їх існування власне поняття та змістовне наповнення ідеї свободи суттєво різнилися.

Прагнення до свободи – ментальна особливість українців, що підтверджена численними науковими дослідженнями. Так, на переконання М. І. Мірошніченко автохтонне населення, що проживало на етнічних українських територіях, у процесі етногенезу ще з часу «входження» його у цивілізацію (близько V–III тис. до н. е.) демонструвало чітку тенденцію до т. зв. «індивідуалістичної моделі суспільства», що свідчило про превалювання саме «західної моделі соціонормативної регуляції». Дослідниця зауважує, що власне історичні особливості еволюції українського суспільства «внесли корективи у традиційну модель правового порядку» [10, с. 320].

Проводячи порівняльний аналіз культурно-історичної своєрідності західноєвропейської, власне української та для контрасту – російської правосвідомості, професорка зазначає: «*західноєвропейська правосвідомість (курсив наш – О.Б.)* ґрунтувалася на ідеях свободи, громадянського суспільства, правових законів і природних прав людини з домінуванням патріархальних традицій, примату індивідуалізму над колективізмом та корпоративного приватного інтересу; *українська (курсив наш – О.Б.)* – на ідеях правди, добра, справедливості, трудової етики та ментальності так званого таласократичного типу (примат індивідуалізму над колективізмом, домінування матримоніальних відносин із відповідними традиціями примату права та сімейного приватного інтересу). Культурно – історична своєрідність *російської (курсив наш – О.Б.)* правосвідомості заснована на ідеях правди, милості, служіння і страждань та ментальності так званого телуократичного типу (примат общинного начала, домінування матримоніальних відносин із відповідними традиціями примату інтересів держави та так званого державницького способу виробництва)» [10, с. 322].

Ідея свободи впливала на формування світогляду української нації, у якому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. Ще за додержавного періоду ідея свободи (разом з ідеями справедливості, рівності, демократизму та гуманізму) стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії – народних зборів, які згодом трансформувалися у інститути феодальної демократії – віча, громадських (вервних, копних) судів, а також боярської ради. Остання набула особливого значення у політичному житті Галицько-Волинської держави.

Основними формами права за середньовічної доби на українських теренах були правовий звичай, нормативно-правовий договір та нормативно-правовий акт.

Щодо першої форми, то правовий звичай ґрунтувався на природно-правових ідеях та цінностях (насамперед, справедливості, рівності, свободі та гуманізмі), а відтак визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожної одиниці суспільства зокрема. На думку С.С. Сливки природне право, будучи цариною справедливості, свободи, правди і добра, є «антропоцентричною частиною законів Всесвіту, а відтак збігається з інтересами людини <...> Людина як головний суб'єкт природного права повинна дотримуватися його норм, адже покликана жити за законами природи, відтак природний закон закладений у людині та відповідає її природному стану» [12, с. 5-6]. А.В. Шевцова, вивчаючи співвідношення права та закону в українській правовій традиції, робить висновок, що її основу ще за княжої доби склали уявлення «про первинність та визначальність природного права». Дослідниця зауважує, що національна правосвідомість за доби раннього середньовіччя була «нерозривно пов'язана зі своїм буттєвим корінням, стала проявом одухотвореної раціональності <...>, а українське право цього часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством» [16, с. 185].

Однією із форм вираження норм українського звичаєвого права є прислів'я та приказки (паремії) [6, с. 10], що видається вагомим джерелом для пізнання не лише змісту окремих правил поведінки, але й цінностей самого права, насамперед права на свободу. Досліджуючи філософію фольклорного права, О.Л. Чорнобай звертає увагу і на концепт свободи, який в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя»: «Сам у неволі, а мрії на волі», «Воля – слово маленьке, однак усі йому раді», «Ваша сила – ваша воля», «Хто без волі, той без долі» і т. п. Дослідниця зауважує, що в українській, як власне і зарубіжній пареміології, концепт «воля» має не лише лінгвістичну, але й лінгвокультурну та правопізнавальну інформацію, а відтак у національному фольклорі ми зустрічаємо більше двохсот прислів'їв та приказок відповідного змісту [15, с. 46].

Досліджуючи проблеми української ментальності В. Храмова справедливо відзначає, що «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру впродовж усієї трагічної історії України. Звідси – непереборний і невимірний, органічний і масовий потяг до Волі, що спалахує полум'ям знову і знову» [13, с. 32]. Відтак сприйняття концепту свободи шляхом протиставлення волі та неволі з відповідними акцентами підтверджує тезу про те, що жага до свободи – неодмінна складова української ментальності.

На думку вітчизняних дослідників існування свободи у праві видаватиметься неможливим, якщо вона належним чином не гарантована державою [1, с. 131]. Принципи та норми звичаєвого права лягли в основу писемних форм права доби України-Русі – насамперед Договорів Русі з Візантією, Руської Правди, Статутів про церковні суди Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Виняткове місце серед них беззаперечно належить Руській Правді, яка поправу вважається однією з найдосконаліших кодифікацій не лише українського, але й європейського середньовічного права.

Щодо ідеї свободи, то за об'єктивних умов розвитку середньовічної держави, насамперед враховуючи тогочасний рівень розвитку юридичної техніки, законодавець не виробив спеціальної термінології. Однак, беручи до уваги нормативні положення правових джерел (передусім Руської Правди), ми маємо підстави стверджувати, що сутність ідеї свободи впливала з їх змісту і полягала у наступному.

1. Статус свободи впливав на поділ населення, де можна виокремити дві (вільних і невільних), а інколи й три різні категорії людей – вільних (князь, бояри, князівські урядники; вільні селяни, ремісники, купці), невільних (холопи, челядь, раби), а також напіввільних (рядовичі, закупи). Так, на думку В.М. Єрмолаєва в Україні-Русі «існував чіткий поділ людей на вільних і невільних, відтак диференціація їх прав та обов'язків залежала від їх соціального статусу» [4, с. 323]. Зауважимо, що переважна більшість населення володіла статусом «вільних» людей (у історико-правових джерелах позначалася терміном «люди»), а власне суспільні стани не були замкнутими «кастами». За словами О.О. Шевченка процес виникнення класів і різних станів населення тривав декілька сотень років [7, с. 38]. Статус особистої свободи визначав ступінь правоздатності, тому усі вільні і напіввільні (у багатьох випадках) були суб'єктами правовідносин. На думку Я.П. Бондарчука «навіть правове становище раба (холопа), про яких безпосередньо згадує Руська Правда, вкрай відрізнялося від раба античного світу <...> раб часів Київської Русі мав право викупити власну свободу або ж заслужити волю своєю незрадливою працею» [1, с. 61].

2. Правові норми Руської Правди регламентували особисті, майнові та процесуальні права і свободи фізичних осіб усіх суспільних верств (включаючи іноземців), однак їх обсяг доволі часто залежав від соціального статусу. Серед особистих та майнових прав виокремимо право на життя; право на свободу та особисту недоторканість; право на охорону здоров'я; право на захист честі й гідності; недоторканість права власності [4, с. 331-332; 6, с. 20-23].

Найважливішим завданням Руської Правди була охорона життя (наприклад, ст.ст. 1, 19-23 Короткої Правди; ст.ст. 1, 3, 6-8, 12 Просторової Правди) і здоров'я (наприклад, ст.ст. 2, 3, 5-9, 23-25 Короткої правди; ст.ст. 23-25, 27-31, 67-68 Просторової Правди) людини: навіть за убивство чи нанесення тілесних ушкоджень напіввільній чи залежній особі винний мав понести покарання.

Еволюція державно-правових інститутів середньовічної держави сприяла формуванню економічних свобод, які забезпечували можливість не лише створювати певні групи матеріальних благ і цінностей, але й володіти та розпоряджатися власністю, забезпечуючи насамперед матеріальні умови для природного існування та розвитку особи та держави. Спеціального терміну, який би позначав право власності, у Руській Правді ми не знаходимо, однак право володіння вже відмежовувалося від права користування чи права розпорядження; речі поділялися на рухомі та нерухомі, а з XI ст. виокремлюється інститут права власності на землю. У статтях Руської Правди йдеться про князівське, боярське, монастирське, громадське, а також особисте землеволодіння. Відтак суб'єктами права власності були князь, князівські та земські бояри, дружинники, духовенство, селяни (смерди), купці, ремісники, закупи, а також територіальна громада у цілому. Щодо останньої, то її право власності на землю ґрунтувалося на природному праві [7, с. 52].

Окремі категорії населення (насамперед купці, ремісники, лихварі та торговці) за розглядуваного періоду могли реалізовувати право на підприємницьку діяльність. Однак у випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором, підприємець-боржник за певних обставин міг

втратити особисту свободу. Так, статті 54-55 Просторової Правди виокремлювали три різновиди банкрутства – без вини (форс-мажор), за наявності вини і т. зв. «злісне банкрутство». У першому випадку підприємець отримував відстрочку в сплаті боргу; у другому – його доля залежала від волі кредиторів, останні могли перетворити боржника у закупа або ж холопа; у третьому випадку залишки майна неспроможного боржника примусово продавалися на користь кредиторів, а сам він, як правило, перетворювався на холопа, втрачаючи «залишок» особистої свободи. З цього приводу В.В. Бонтлаб та А.А. Настюк припускають, що «князівське законодавство створювало умови, аби кредитору краще було б мати справу із закупом, аніж із холопом» [2, с. 26].

Нормативного закріплення набули також процесуальні права, як-то: право на звернення до суду; право на захист; презумпція невинуватості (свобода від свавільного арешту та покарання) і т. п. Норми давньоукраїнського права не допускали самосуду, особистої помсти, у їх зміст закладався принцип співмірності покарання скоєному кримінальному правопорушенню (міра і вид покарання залежали від тяжкості скоєного, враховувалися пом'якшуючі та обтяжуючі обставини тощо). «Норми Правди не допускали досудової розправи, а значить, і кривавої помсти. Держава не могла допустити, щоб смерд, або холоп, або раб мав право вбити феодала, який убив його родича» [7, с. 38]. Відтак, на переконання Я.П. Бондарчука, ще з часів Ярослава Мудрого у тогочасному суспільстві утверджувалися цінності свободи [1, с. 63].

3. Руська Правда не знала прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань [4, с. 329, 338]. Прийняття і поширення християнства як державної релігії вимагало від князівської адміністрації радикальних кроків щодо утвердження його канонів серед населення Русі. Перші докорінні зміни у цьому напрямку здійснив князь Володимир Великий, який намагався цілковито викоринити язичницькі звичаї та традиції. Водночас у правових джерелах вказаного періоду ми не знаходимо нормативного закріплення привілеїв щодо осіб християнського віросповідання порівняно з представниками інших релігійних конфесій (наприклад, іудеїв чи мусульман). Щодо існування язичницьких традицій, то вони продовжували зберігатися у середовищі народу ще протягом багатьох століть у вигляді архаїчних обрядів та вірувань. Таким чином, Україна-Русь не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних вірувань та переконань.

4. У світлі дослідження історико-правової природи принципу свободи, на наш погляд, варто звернути увагу на генезу такого суб'єктивного права людини як право на свободу пересування. За доби України-Русі право на свободу пересування почало зароджуватися у вигляді привілею щодо окремої суспільної верстви – купців. Відповідна інформація міститься у низці міжнародних Договорів Русі з Візантією (907 р., 911 р., 944 р., 971 р. тощо). Перший договір не лише регламентував правила міжнародної торгівлі між державами, але й визначав правовий статус купців, де їм поряд із іншими правами гарантувалася свобода пересування. Положення договору визначали порядок утримання руських купців у Константинополі, обмеження щодо їх пересування містом і поза ним (за наявності відповідних дозвільних документів – грамот), встановлення правил безмитної торгівлі тощо. Дослідники справедливо відзначають, що «право на свободу пересування, яким були наділені окремі купці передбачало правомірну поведінку, необхідність конкретної локації у місці проживання, мирні наміри (відсутність зброї), а також забезпечення охорони» [3, с. 33].

Зауважимо, що купці за вказаної доби належали до привілейованих суспільних верств, про їх високе правове становище зазначає О. В. Мартинюк: «вони разом з боярами мали право державної служби: брали участь у військових походах, посольствах, в управлінських та судових справах, однак не мали права брати участь у боярській думі» [9, с. 66]. Договір 944 р. певним чином розширив коло осіб, які могли реалізувати це право: мова йде не лише про купців, а також і про послів. Отже, маємо підстави стверджувати про наявність та забезпеченість державами права на свободу пересування, однак лише для окремих суспільних прошарків. Водночас, як для доби раннього середньовіччя це було доволі прогресивним явищем.

Щодо обмежень права на свободу пересування усередині держави, то вони насамперед залежали від правового та соціального становища особи. Закуп, відпрацьовуючи борг у господаря, не міг змінити місце проживання. Якщо ж закуп намагався втекти, він перетворювався на холопа, втрачаючи «залишки» особистої свободи. Холопи згідно їх статусу змінити місце проживання не могли, відтак права на свободу пересування вони були позбавлені повністю [2, с. 26].

5. На законодавчому рівні закріплювалися суб'єктивні свободи жінки незалежно від її соціального становища. На відміну від римського (візантійського) чи західноєвропейського середньо-

вічного права, де жінка протягом життя перебувала під опікою чоловіка, українська жінка була правосуб'єктною особою, її особисті та майнові права і свободи відповідали правам і свободам чоловіків тієї ж суспільної верстви, а у деяких випадках їх обсяг був навіть більшим. Правові норми досить детально визначали правове становище жінки залежно від її соціального та сімейного статусу, як-то дівчина, донька, дружина, матір, удова.

6. Давньоукраїнське право не знало такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину). Основним видом кримінального покарання був кримінальний штраф, а тому правове становище винної особи не змінювалося залежно від обмеження її особистої свободи. Тюремне ув'язнення як різновид покарання з'явиться на теренах України у середині XV ст. і вперше набуде нормативної регламентації у положеннях Судебника Казимира IV 1468 р. Протягом наступних століть правові обмеження, пов'язані із позбавленням свободи, будуть вирізняти це покарання серед інших і поступово зроблять його одним із найсуворіших у загальній системі кримінальних покарань.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Прагнення до свободи – ментальна особливість українців, а ідея свободи визначала зміст світогляду української нації. У ньому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. За додержавного періоду ідея свободи (разом з ідеями справедливості, рівності, демократизму та гуманізму) стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії – народних зборів, які за умов існування середньовічної держави трансформувалися в інститути феодальної демократії – віча, громадських (вервних, копних) судів, а також боярської ради.

2. Ідеали свободи лягли в основу українського звичаєвого права. Правовий звичай, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема. Концепт свободи в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя», тому його сприйняття відбувалося через протиставлення волі та неволі.

3. Після виникнення держави у IX ст. принципи та норми звичаєвого права склали основу писемних джерел права, виняткове місце серед яких належить Руській Правді. Зміст ідеї свободи полягав у тому, що:

- статус свободи впливав на поділ населення – вільних, напіввільних і невольних, однак переважна більшість населення володіла статусом «вільних» людей, а суспільні стани не були замкнутими «кастами»;

- правові норми Руської Правди визначали обсяг прав і свобод (насамперед, особистих, майнових та процесуальних) фізичних осіб усіх суспільних верств, у тому числі іноземців. За означеного періоду почався процес становлення права на свободу підприємницької діяльності, однак лише щодо окремих суспільних верств (купців, ремісників, лихварів та торговців). У випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором підприємець-боржник за певних обставин міг втратити особисту свободу;

- цінності свободи утверджувалися шляхом формування основ права на свободу віросповідання. Руська Правда не містила нормативних положень щодо прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань;

- суб'єктивне право на свободу пересування почало утворюватися у вигляді привілею щодо окремої суспільної верстви – купців. Обмеження щодо реалізації вказаного права стосувалися напіввільних та залежних осіб, а відтак залежали від правового та соціального становища особи;

- на законодавчому рівні закріплювалися суб'єктивні свободи жінки нарівні із чоловіком незалежно від її соціального становища. Загалом обсяг правосуб'єктності жінки, насамперед її особисті та майнові права і свободи, відповідав обсягу правосуб'єктності чоловіка тієї ж суспільної верстви.

- давньоукраїнське право не знало такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину). Основним видом кримінального покарання був кримінальний штраф, а тому правове становище винної особи не змінювалося залежно від обмеження її особистої свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондарчук Я.П. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права. Дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 224 с.
2. Бонтлаб В.В., Настюк А.А. Особливості зародження інституту банкрутства в Київській Русі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4, С. 22–27. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/3.pdf.
3. Грищенко Є.І. Конституційне право на свободу пересування та гарантії його реалізації. Дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 231 с.
4. Єрмолаєв В.В. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв. Х.: Право, 2014. С. 322–340. 344 с.
5. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
6. Історія українського права. Навчальний посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. К.: Олан, 2001. 214 с.
7. Історія українського права: Посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Грищенко, О.О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.
8. Кудін С.В., Старостюк А.В., Мартинюк О.В. Історично-правові умови формування соціальної цінності жінки в середньовічній державі. *ПРАВО.UA (LAW.UA)*. 2023. № 2. С. 11–15.
9. Мартинюк О.В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2 (34). С. 64–72. URL: <http://jpch.donnu.edu.ua/article/view/6049/6078>.
10. Мірошніченко М.І. Теоретичні та методологічні засади генезису правової системи України: монографія. К.: Університет «Україна», 2010. 410 с.
11. Погребняк С.П. Свобода. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
12. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3-х ч. Ч. 1. Природне право: історико-філософський погляд К.: Атіка, 2005. 224 с.
13. Українська душа: зб. наук. праць. Відп. ред. В. Храмова. К.: Фенікс, 1992. 128 с.
14. Цветкова Ю.В. Східна традиція права. Навчальний посібник. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 62 с.
15. Чорнобай О.Л. Філософія фольклорного права: дис...к. ю. н: 12.00.12: Львівський державний у-тет внутрішніх справ. Львів, 2011. 223 с.
16. Шевцова А.В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». К., 2023. 234 с.